

Για το βιβλίο

Σάββας Μιχαήλ

Μορφές της περιπλάνησης

Αθήνα, εκδόσεις Άγρα, 2004, 372 σ..

Ρένα Μόχλο

Μορφές της περιπλάνησης: ή Η Εξοδος από τον φαύλο κύκλο της Ιστορίας'

Διάβασα πρώτη φορά Σάββα Μιχαήλ το 1995, όταν κυκλοφόρησε το βιβλιαράκι των εκδόσεων Άγρα *Πλούς και Κατάπλους του «Μεγάλου Ανατολικού»*. Καθώς είχα διαβάσει και άλλες μελέτες για τον *Μεγάλο Ανατολικό*, εντυπωσιάστηκα με την πρωτότυπη και σύνθετη ανάλυση του συγγραφέα, και με την άνεση του να παραπέμπει στην παγκόσμια λογοτεχνία και φιλοσοφία, συμπεριλαμβανομένης και της εβραϊκής. Πράγμα γενικά ασυνήθιστο, ιδιαίτερα στην Ελλάδα. Έτσι όταν αργότερα κυκλοφόρησε, πάλι στον Άγρα, το *Μορφές του Μεσσιανικού*, έσπευσα να το διαβάσω καθώς οι περισσότερες μορφές στις οποίες αναφέρεται ο συγγραφέας είναι Εβραίοι. Μεταξύ αυτών οι ελληνοεβραίοι Γιοσέφ Ελιγιά και Τζούλιο Καίμη, που σχετίζονται με το αντικείμενό μου. Όσο διάβαζα τα σχόλια του Σ. Μιχαήλ στα αντίστοιχα δοκίμια, αναρωτιόμουν ποιος να ήταν ο συγγραφέας που, εκτός από τα εβραϊκά, ήξερε τόσο καλά και εβραιολογία. Επιδίωξα αμέσως να τον συναντήσω για να επιβεβαιώσω τα κοινά μας ενδιαφέροντα. Τώρα που γνωριστήκαμε αισθάνομαι φίλη του αλλά πολύ συχνά και σαν μαθήτρια ενός μεγάλου παντρε.

Η βαθιά γνώση της εβραϊκής και της ελληνικής γραμματείας του επιτρέπει να μελετά τα κείμενα στο πρωτότυπο. Στη μετάφραση των Εβδομήκοντα για παράδειγμα οι διορθώσεις που επισημαίνει είναι καθοριστικές για τη σωστή ερμηνεία του βιβλικού κειμένου. Το ίδιο διαφωτιστικές είναι και οι συγκρίσεις και διαφοροποιήσεις των παράλληλων ιστορικών περιπλανήσεων των δύο αυτών λαών. Το έπραξε πολλαπλώς στο *Μορφές του Μεσσιανικού* και βεβαίως στις *Μορφές της Περιπλάνησης* όπου, για παράδειγμα,

Η **Ρένα Μόχλο** διδάσκει την ιστορία του Ελληνικού Εβραϊσμού στο Πάντειο Πανεπιστήμιο. Το βιβλίο της *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης 1856-1919: Μια ιδιαίτερη κοινότητα*, Θεμέλιο, 2001, βραβεύτηκε από την Ακαδημία Αθηνών.

συσχετίζονται οι κλασικές περιπτώσεις Εξόδου από την Αίγυπτο : η βιβλική Έξοδος και αυτή των ικετιδων στον Αισχύλο. Εκείνο που επίσης αποπλίζει στα γραπτά του Σάμπυ Μάτσα είναι η ευρύτερη του γλωσσομάθεια. Ρωσικά, ισπανικά, ιταλικά, γερμανικά, γαλλικά, αγγλικά και ποιος ξέρει τι άλλο, είναι μερικά από τα εργαλεία με τα οποία διεισδύει σε όλα τα πιθανά και απίθανα κείμενα, στα οποία παραπέμπει και συχνά ξανα-μεταφράζει στις μελέτες του.

Σήμερα θα ένιωθα πιο άνετα αν παρουσίαζα το *Μορφές του Μεσσιανικού*, ένα έργο με πίο γνώριμες σε μένα πηγές και προβληματική. Η ανάγνωσή τους από τον Σ.Μιχαήλ ανοίγει ένα νέο συγκλονιστικό και πρωτότυπο διάλογο μεταξύ της εβραϊκής και της ελληνικής φιλοσοφίας και δείχνει πως οι δύο αυτές παραδόσεις διαμόρφωσαν τον νεωτερικό άνθρωπο της Δύσης και τον πολιτισμό του. Το *Μορφές του Μεσσιανικού* όμως, συνδέεται άμεσα με το *Μορφές της Περιπλάνησης*. Η Περιπλάνηση ως διαρκής αναζήτηση για το τέλος των ανθρώπινων βασάνων δεν θα είχε άλλωστε νόημα, όπως επισημαίνεται και από τον Κάφκα στα *Παράδοξα*, χωρίς την κατανόηση του μεσσιανικού οράματος στις διάφορες εκδοχές αναζήτησης του «Απόλυτου». Συνεπώς, τα δύο αυτά έργα αποτελούν μέρη της ίδιας υπόθεσης και λειτουργούν συνδυαστικά.

Το νέο βιβλίο του Σ. Μιχαήλ, *Μορφές της περιπλάνησης*, αποτελείται από 17 δοκίμια που γράφτηκαν μεταξύ του 1998 και του 2003. Το σημείο αναφοράς που συνδέει τις συγκεκριμένες μελέτες-μορφές, συμπυκνώνεται στο ζήτημα της ανάγκης εξόδου από τον φαύλο κύκλο της Ιστορίας των ανθρώπινων βασάνων. Επιδιώκεται, δηλαδή, η ανατροπή και η έξοδος από τη γραμμική και δεδομένη ιστορική εξέλιξη, όπως αυτή επιβάλλεται ή αναπαράγεται ως σήμερα από την εξουσία, έτσι ώστε να πάψει να διαιωνίζεται η κοινωνική ανισότητα.

Σε εξαντλητική αναζήτηση «μέχρι εσχάτων...» του «Απόλυτου ανέλπιστου», «...αυτού που δεν υπάρχει ακόμα», δηλαδή του Μεσσιανικού...ή των δυνατοτήτων της ρήξης της ιστορικής συνέχειας που ανακυκλώνει την ανθρώπινη βαρβαρότητα, ο Σάββας Μιχαήλ μελετάει αντιηρωϊκές μορφές της λογοτεχνίας και παρ-εξηγούμενες προσωπικότητες, της πολιτικής φιλοσοφίας και της τέχνης, επειδή όπως λέει «...η κάθε μια είναι μια διαφορετική μορφή περιπλάνησης αλλά και μια διαφορετική αντίληψη για την περιπλάνηση μέσα στην Ιστορία, και μια άλλη κάθε φορά αφήγησή της».

Στο δεύτερο μέρος, ο Δον Κιχώτης του Μ. ντε Θερβάντες Saavedra, ο Moby Dick του H. Melville, ο Ulysses του James Joyce, και ο Μέγας Ανατολικός του Α. Εμπειρίκου, επιλέγονται μαζί με άλλους, καθώς δεν αναπαριστούν απλώς την εποχή τους αλλά εναντιώνονται σε αυτήν, επειδή όπως σχολιάζει ο συγγραφέας «...κάνουν ορατό ότι αόρατο κρύβεται σε αυτήν» και επομένως «...αποτελούν μορφές της μετα-

βαλλόμενης αυτοσυνείδησης της Ιστορίας, στην κίνηση και στην αλλαγή της». Παράδειγμα του παραπάνω αποτελεί η περίπτωση των μεταμορφώσεων του Οδυσσέα του Ομήρου που στους νέους καιρούς μεταμορφώνεται βίαια από Ούτις σε Οδυσσέα του Δάντη, κατόπιν σε Δον Κιχώτη, σε καπετάνιο Αχάμπ, και σε Οδυσσέα του Τζούς, κάθε φορά ακολουθούμενος από τον Άλλο -Κ, τη σκιά του- το alter ego, που όμως δεν έρχεται από τον κόσμο του Ομήρου. Είναι άλλωστε, όπως επισημαίνεται, ο μοναδικός κόσμος όπου ο Οδυσσέας είναι αθώος και όπου υπάρχει λόγος επιστροφής.

Μέσα από αυτό το πρίσμα και την εις βάθος και εύρος πολιτική ανάγνωση της λογοτεχνίας, ο Σ. Μιχαήλ ανατρέπει τη στατική αντίληψη μιας μονοδιάστατης ιστορίας, αυτής που απορρίπτει τη δυνατότητα πολύπλευρης ερμηνείας της αλήθειας, και που κατά συνέπεια αποστρέφεται και ακυρώνει την ανθρώπινη ευθύνη και παρέμβαση.

Ο Σάββας χρησιμοποιεί την εβραϊκή παράδοση επειδή αυτή δεν βασίζεται σε ένα συγκεκριμένο ή αποκλειστικό δόγμα. Απλώς διεκδικεί με διαφορετικά μέσα τις βασικές ανθρώπινες αξίες. Αυτές, σύμφωνα με τον εβραϊκό Νόμο, δεν κατακτώνται παρά μόνο με την προσωπική εγρήγορση/παρέμβαση μέσω της συνεχούς μελέτης, της τοποθέτησης και της πράξης, και οπωσδήποτε χωρίς μεσολαβητές. Κατά συνέπεια κάθε άποψη, πρόταση ή λύση μπορεί να είναι αποδεκτή όσο και αν διαφοροποιείται ή όσο και αν, κάθε φορά, ανατρέπει κάποια άλλη επικρατούσα άποψη.

Πρόκειται για διεργασία που απαιτεί, συνεπώς αποδέχεται, την ατομική και γι' αυτό πολύπλευρη επεξεργασία των δεδομένων, ακόμη και αν εμφανίζεται ως αίρεση. Δεν είναι μάλιστα τυχαίο ότι η έννοια της αίρεσης δεν υπάρχει στον Ιουδαϊσμό. Υπάρχουν δύο παραπλήσιες λέξεις που ατυχώς μεταφράζονται ως «αίρεση», έχουν όμως θετική φόρτιση : η λέξη *καπαρά* ή *κφιρά* που σημαίνει επανόρθωση/εξιλέωση, εξ ου και το Υομ Κιπούρ-Ημέρα της Εξιλέωσης, ή Λύτρωσης, δηλαδή Ελευθερίας, και η λέξη *εντά* που σημαίνει μαρτυρία/άποψη και διαφορετική ομάδα, (κατ-κιτά). Αρα λοιπόν ο Χριστός, ο Σπινόζα, ο Μάρξ, ο Τρότσκι, ο Βάλτερ Μπένγκιαμιν και άλλοι τόσοι παρεξηγημένοι ως αιρετικοί ή αποσυνάγωγοι της εποχής τους, υπήρξαν ως αιρετικοί επανορθωτές- πιστά και συνεπή τέκνα της εβραϊκότατης αυτής ταλμουδικής παράδοσης.

Η τέχνη της ταλμουδικής διαλεκτικής (ή μεθόδου ανάλυσης) την οποία, όπως και την εβραϊκή γλώσσα και επιστήμη, ο Σ. Μιχαήλ κατέκτησε, είναι αξιοθαύμαστο, χωρίς να μαθητεύσει σε κάποια ειδική ακαδημία στο Ισραήλ ή αλλού, η τέχνη της ταλμουδικής σκέψης ή συζήτησης, λοιπόν, διδάσκει ακριβώς αυτό: τη σύλληψη της πολυπλοκότητας των εκφάνσεων της αλήθειας και την ανάλογη υπεράσπισή της, όχι μόνο διαλεκτικά αλλά, όπως και η μαρξιστική μέθοδος επιδιώκει, και πρακτικά. (Στο *Μορφές του Μεσ-*

σιανικού υπάρχει μια εξαιρετική μελέτη για το ταλμουδ).

Είναι άλλωστε γνωστό ότι ο Σ. Μιχαήλ, με το παραδείγμα του καθημερινά στη ζωή, όπως φυσικά και με το *Μορφές της Περιπλάνησης*, εστιάζει στην εγρήγορση και την προσωπική του εμπλοκή με τους συνομιλητές του. Μαζί τους, μαζί μας, όπως και ο Μάρξ, αναζητά την ελευθερία, όχι από άλλα μέσα στο Είναι, καθότι μόνον αυτό μπορεί να προβεί σε Πράξη ή πράξεις που «απροσδόκητα» θα αλλάξουν κάποτε τον Κόσμο, ακόμη και αν εμείς δεν θα βρισκόμαστε πια εδώ. Διότι, όπως και ο Τρότσκι, πιστεύει ότι «... υπέρτατη ευτυχία δεν είναι η εκμετάλλευση του παρόντος αλλά η προετοιμασία του μέλλοντος».

Το «πώς» αυτή η Έξοδος ή η απελευθέρωση από την δεδομένη Ιστορία θα επιτευχθεί ή το «γιατί» ως τώρα δεν πραγματοποιήθηκε, αναλύεται στο τρίτο μέρος του *Μορφές της περιπλάνησης* που φέρει τον ποιητικό τίτλο «Πυξίδες και Αστρολάβοι» (ή άλλως «Περί μεθόδου»). Ως εάν επρόκειτο για επιστημονική φαντασία ο Σ. Μιχαήλ εξετάζει πως ο Μαρξ και ο Κίρκεγκωρ στους δύο αντίποδες του κομμουνισμού και του υπαρξισμού ανατρέπουν, ο καθένας με τον ιδιαίτερο του τρόπο, τα ίδια ευάλωτα σημεία της Χεγκελιανής σκέψης.

Η μέθοδος του –το ξεκαθαρίζει– δεν στοχεύει σε μια εξωτερική σύγκριση που θα εντόπιζε τα κοινά σημεία συγκλίσεων και αποκλίσεων ώστε να κλείσει η τομή που άνοιξε η ρήξη με τον Χέγκελ. Για τον Σάββα σημασία έχει να αναδειχθεί το χάσμα ή τραύμα της Ιστορίας, δηλαδή εφόσον υπάρχει, η «εσωτερική αντιφατική σχέση» μεταξύ Μαρξ και Κίρκεγκωρ. Και αυτό επειδή θεωρεί ότι «τα πραγματικά αντίθετα ανήκουν στην ίδια ιστορική διαδικασία που με την αυτο-διαφοροποίηση τους ορίζουν τις ασυνέχειες της συνέχειας και μια συνέχεια ασυνεχειών, που αποκαλύπτει τη ρευστότητα των, 'άκαμπτων' κατ' άλλους, ορίων της Ιστορίας». Ένα από τα παραδείγματα του αφορά τη κριτική που ασκεί ο καθένας χωριστά στον χεγκελιανό όρο της «διαμεσοποίησης». Ο μεν Κίρκεγκωρ τον καταδικάζει ως προς τον αφηρημένο και συμφιλιωτικό χαρακτήρα της έννοιας της διαμεσοποίησης, αντιπαραθέτοντας τη ρήξη στη ζωή– το salto vitale. Ο δε Μάρξ, τον οποίο επίσης παραθέτει, ως «...απατηλή λύση της αντίφασης που επανεγκαθιδρύει αυθαίρετα τα αντίθετα άκρα της», και επειδή με τον αφαιρετικό αυτόν όρο ο Χέγκελ αγνοεί το πάθος, δηλαδή «...την αισθητηριακή έκρηξη της ζωικής δραστηριότητας του Είναι...», κλπ.

Στο «Ο Λένιν και η ατραπός της διαλεκτικής» παρακολουθεί μια δεύτερη αναγνωστική «παρέκβαση» του Λένιν μέσω της υλιστικής ανατροπής που άσκησε στη Λογική του Χέγκελ μετά το 1914. Με μια πυκνή ιστορική επισκόπηση και ενδοσκοπική των επαναγνώσεων του Χέγκελ από τον Λένιν, ο Σ. Μιχαήλ καταδεικνύει πως ο μεγάλος θεωρητικός επιστρέφει στη μελέτη των

αρχαίων κλασικών πριν συγγράψει το κορυφαίο δοκίμιο της φιλοσοφικής του περιπλάνησης, το «Πάνω στο ζήτημα της διαλεκτικής». Το έργο με το οποίο θα καταλήξει στην υλιστική αναστροφή του Χέγκελ ως πράξη αυτοθεμελίωσης του μαρξισμού. Εξάλλου και για τον Λένιν, που δεν απολυτοποίησε ούτε τα δικά του ευρήματα, η λειτουργία της διαλεκτικής όπως επισημαίνει ο Σ. Μιχαήλ «...δεν είναι άθροισμα διδακτικών παραδειγμάτων. Είναι η ανακάλυψη του νέου...» που κατά τον Λένιν προκύπτει από τη μελέτη της αντίφασης « ...μέσα στην ίδια την ουσία των αντικειμένων». Όπως και στο Ταλμουδ, η διαλεκτική αυτή είναι η μελέτη της μετάβασης στην Ιερουσαλήμ ή στην Ιθάκη της πανανθρώπινης κοινωνίας, το κλειδί για την επαναστατική υπέρβαση της κρίσης της μετάβασης που ζούμε σήμερα.

Το πώς μέχρι την κατάρρευση της Β' Διεθνούς η μαρξιστική θεωρία των επαναστάσεων παρανοήθηκε από τους αριστερούς ηγέτες ως του σημείου οι απόψεις τους να επικαλύπτονται με τη φιλελεύθερη και γραμμική αντίληψη της πρόοδου στην ιστορία, εξετάζεται σε ειδικό δοκίμιο αφιερωμένο στη φιλοσοφική παρέκβαση του Τρότσκι. Ο μεγάλος θεωρητικός ξεκαθάρισε με δημιουργική σαφήνεια πως η επανάσταση συντελείται ως αποτέλεσμα της αντίληψης της ιστορίας εκείνης που με τα λόγια του Σ. Μιχαήλ « ... προσανατολίζεται στο συνολικό πλέγμα των αντιφάσεων που διαπερνούν και κινούν τους ιστορικούς σχηματισμούς στην αυτοάρνησή τους, αναζητώντας στη διαλεκτική αλληλόσχεση μορφής και περιεχομένου το κρίσιμο σημείο της μετατροπής της ποιότητας σε ποσότητα, τη στιγμή της καταστροφής».

Στο κρίσιμο ερώτημα: - Γιατί παρόλ' αυτά η επανάσταση δεν επιτεύχθηκε; ο Σάββας αναλύει την κατά περίπτωση αδυναμία των επίσημων μαρξιστικών παρατάξεων αλλά και των τροτσκιστικών σχέτων να αποφύγουν μια επιλεκτική ανάγνωση των τροτσκιστικών προτάσεων. Και αυτό επειδή, σε κάθε περίπτωση, καθορίστηκαν αλλά και καθορίζονται ακόμη από την ανταγωνιστική τους σχέση με το ισχύον καπιταλιστικό σύστημα, το οποίο αναπόφευκτα επιβεβαιώνεται. Σε αυτό ακριβώς οφείλεται και η επικαιρότητα της ανάλυσης του Σ. Μιχαήλ.

Δε χρειάζεται να επεκταθώ εδώ περισσότερο στο πολιτικό μέρος του βιβλίου. Ο Σ. Μιχαήλ το ολοκληρώνει με μια ασύγκριτη μελέτη, για τη σημασία της επαναστατικής βίας κατά τον Μπέν-γιαμιν και με μια αντίστοιχη ανάλυση της αντιπαράθεσης των Λούκατς και Μπλόχ για την τέχνη και την φιλοσοφία. Και οι δύο είναι εξίσου επίκαιρες.

Το τέταρτο και τελευταίο μέρος είναι το διμάντι του έργου. Με τίτλο «Το σώμα και τα άστρα» ή με δικό μου υπότιτλο, τον γνωστό λαϊκό στίχο «Οι δρόμοι του ουρανού που αντάμωνε η καρδιά τον νού», οι μορφές που αναδύνονται εδώ αποκαλύπτουν τον άνθρωπο Σάββα

Μιχαήλ. Μαζί με άλλους μη συμβατικούς διανοούμενους, τους Φουκώ, Λακάν, Ντερριντά, Λεβινάς, Deleuze και Guattari, κλπ. ο Σ. Μιχαήλ εξηγεί πως η υπαρξιακή αγωνία του ποιητή Αντ. Αρτώ αντανakλά την αλλοτρίωση της κοινωνίας μας. Με το πάθος της ευαισθησίας που διαπερνά πάντα τον λόγο του Μιχαήλ, εκείνο που τον συγκλονίζει στη διαμαρτυρία του ψυχωτικού Αρτώ είναι η συνείδηση της απώλειας, ή «...η κραυγή της ζωής που της ξεριζώνουν το πνεύμα...», το Ρούαχ Αντονάι: τη θεϊκή πνοή.

Μέσα από την μαρτυρική του παλινδρόμηση στην άβυσσο της σχιζοφρένειας και τις τυραννικές μεθόδους θεραπείας που «...κατακρημνίζουν την ψυχή» και «διαβρώνουν τη σκέψη» ο Αρτώ, παρά την απόρριψη του έργου του, δεν παραιτείται από «μια θέληση για νόημα» «...μια ορισμένη πίστη», ή τη Θέληση της ζωής, αλλά της ζωής εκείνης «... που καίει τα ερωτήματα». Η σπαρακτική διεκδίκηση του λόγου από τον Αρτώ που μιλά μέσω της ποίησης για όλους τους καταφρονεμένους, είναι όπως παρατηρεί ο Σ. Μιχαήλ «...εξέγερση ενάντια στους επιτηρητές και τους κριτές, ενάντια στον εγκλεισμό και στην κοινωνία του εγκλεισμού». Την κοινωνία που κατά τον Αρτώ «...εμποδίζει τον τρελό να διατυπώνει αβάσταχτες αλήθειες». Αυτές τις αλήθειες του Αρτώ υπερασπίζεται ο Σάββας που, ως ελεύθερος άνθρωπος και αληθινός επαναστάτης, δεν μπορεί να δεχτεί μια επανάσταση εάν αυτή δεν είναι η Ελπίδα γι' αυτούς που δεν έχουν ελπίδα, η Φωνή για τους αφασικούς, η Γραφή για τους αναλφάβητους, η Σκέψη για τους ακέφαλους.

Μαζί με τον Paul Celan, τον ποιητή της μετά το Άουσβιτς εποχής, θέτει το καίριο ερώτημα: «Πού στέκεται το Πνεύμα στην Αριστερά»; Λίγο διαφορετικά θα έλεγα: Τι απέγιναν οι ποιητές που ενέπνευσαν την επανάσταση;

Σε ένα μικρό δοκίμιο που πάλλεται από ποιητικές αναφορές ως προς την πολιτική λειτουργία της μοντέρνας τέχνης, ο Σάββας αναδεικνύει τη μεσσιανική διάσταση του έργου του κατεξοχήν επαναστάτη-ποιητή, του Βλαντιμήρ Μαγιακόφσκι. Οφείλει να τον διασώσει «...από τις δυνάμεις εκείνες που αφού τον οδήγησαν στην απόγνωση και στον θάνατο, τον σφετερίστηκαν για να τον μετατρέψουν σε συμβατικότητα...σε πρότυπο του αίσχους που ονομάστηκε 'σοσιαλιστικός ρεαλισμός'...». Άλλωστε και ο Τρότσκι που τον χαρακτηρίζει «...ανατρεπτικό χάρη του ατομικισμού του...» και η μέγιστη ποιήτρια Τσβετάγιεβα, ο πολιτικός του αντίποδας, που θεωρούσε τον Μαγιακόφσκι την ενσάρκωση του ιδίου του επαναστατικού αιτήματος...» συμπνέουν με τον Τσελάν και τον Μιχαήλ που βλέπουν την ποίησή του «...να εκτίθεται και όχι να επιβάλλεται από μόνη της στην αλήθεια...». Σε αυτό συνίστατο και η αυτοκτονία του ποιητή, που ως την τελευταία στιγμή επέμενε ότι δεν υπάρχει πραγματική επανάσταση χωρίς πίστη, ελπίδα, και αγάπη.

Αυτοί είναι οι Φάροι που δικαιώνουν την περιπλάνηση – οι Φάροι στο έργο του Γιώργου Χατζημαχήλ και περισσότερο ακόμη στη σκέψη του Σάββα Μιχαήλ, οι Φάροι που προειδοποιούν ότι η ανάδυση του νέου κόσμου θα προκύψει στο ίδιο σημείο όπου θα φωτιστεί το τέλος του δικού μας κόσμου - η Έξοδος.

Για το βιβλίο

Νίκος Γ. Σβορώνος

Το Ελληνικό Έθνος. Γένεση και διαμόρφωση του νέου Ελληνισμού

Προλεγόμενα: Σ. Ασδραχάς

εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2004, 120 σ.

Χάρης Εξερτζόγλου

Η κομψή αυτή έκδοση φιλοξενεί ένα παλαιό κείμενο του Νίκου Σβορώνου που συντάχθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1960 για να δημοσιευτεί στο Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό της Νεωτέρας Ελλάδος, η έκδοση του οποίου τελικά δεν πραγματοποιήθηκε. Το βιβλίο προλογίζεται από το Σπύρο Ασδραχά ο οποίος με τις κατατοπιστικές παρατηρήσεις του επιχειρεί να προετοιμάσει τον αναγνώστη για το κείμενο του Σβορώνου μέσα στη σημερινή συγκυρία των σπουδών του εθνικού φαινομένου που χαρακτηρίζεται από καινούριες, σαφώς μεταγενέστερες, θεωρήσεις. Βέβαια, η μέριμνα αυτή δεν αναιρεί το γεγονός ότι οι απόψεις του Σβορώνου για το ζήτημα αυτό είχαν εκτεθεί δημόσια από τον ίδιο σε αρκετές περιπτώσεις, οπότε ο ενημερωμένος αναγνώστης δεν βρίσκεται αντιμέτωπος με μια άγνωστη πτυχή του έργου του. Επιπλέον, το εγχείρημα της έκδοσης μάς προσκαλεί να το δούμε ως αυτοτελές κείμενο, να το εξετάσουμε μέσα στην ιστορικότητα της εποχής που παράχθηκε και να το εκτιμήσουμε στη βάση της απόστασης που μας χωρίζει από τότε.

Το κείμενο χωρίζεται σε μία εισαγωγή και τρία μέρη, μέσα στα οποία οργανώνεται μια ευσύνοπτη αλλά πυκνή αφήγηση της ιστορίας του ελληνισμού από την αρχαιότητα μέχρι τη δημιουργία του ελληνικού κράτους. Η χρονική συνέχεια μέσα στην οποία τοποθετεί ο συγγραφέας την ιστορία αυτή, ενδεχομένως συσκοτίζει

Ο Χάρης Εξερτζόγλου διδάσκει ιστορία στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

το κύριο ενδιαφέρον του που είναι η γένεση του νέου ελληνισμού ως «συντελεσμένου» έθνους, δηλαδή ως μιας σταθερής κοινότητας ανθρώπων με συνείδηση «ότι αποτελεί ένα ενιαίο και αλληλέγγυο σύνολο με δική του φυσιογνωμία και ψυχροσύνθεση, με κοινά υλικά και πνευματικά συμφέροντα και με σταθερά εκφρασμένη βούληση ή τάση πολιτικής ή πολιτισμικής αυτονομίας που μπορεί να φθάσει ως την απαίτηση κρατικής αυτονομίας» (22). Για το Σβορώνο το συντελεσμένο έθνος πρέπει να εξηγηθεί και δεν μπορεί να θεωρείται ως δεδομένο και έξω από την ιστορία όπως το ήθελαν οι ρομαντικές αντιλήψεις. Ο Σβορώνος ενδιαφέρεται να παρουσιάσει τις προϋποθέσεις εκείνες που κατέστησαν το ελληνικό έθνος συντελεσμένο, μέσα όμως στο πλαίσιο μιας διαχρονικής αφήγησης η οποία οργανώνεται στη βάση του ελληνισμού και της πορείας του στο χρόνο. Επομένως κινείται μέσα σε ένα ασταθές πεδίο, στο οποίο η επιλογή της διαχρονικότητας συνυπάρχει με την αναζήτηση των κοινωνικών εκείνων δυνάμεων και των συγκυριών που επέτρεψαν την κίνηση του ελληνισμού στον χρόνο μέχρι την συντέλεσή του σε έθνος.

Έτσι ο συγγραφέας μιλά από τις πρώτες γραμμές της αφήγησής του για τον ελληνισμό ως μια αυτοτελή κοινότητα που ξεχώριζε με σαφήνεια τον εαυτό της από τις κοινότητες που την περιέβαλλαν στη βάση της κοινής καταγωγής, της γλώσσας και του πολιτισμού, παρά το γεγονός ότι η απουσία ενότητας συμφερόντων που εκδηλωνόταν με τις συνεχείς συρράξεις ανάμεσα στις πόλεις-κράτη του αρχαίου κόσμου αποκλείουν την αναγνώριση αυτής της κοινότητας ως έθνους αλλά μόνο ως εθνότητας (ethnie) (27). Η εμβάθυνση της ιδέας της ελληνικής ενότητας αποτέλεσε μια υπόθεση της ελληνιστικής περιόδου όταν «πλήθη από τις ελληνικές χώρες» εγκαταστάθηκαν στην Ανατολή και εξελληνίσαν τους αυτόχθονες, καθιστώντας τον ελληνισμό μια κοινότητα με συνείδηση κοινής ταυτότητας στη βάση ενός κοινού πολιτισμού που την διακρίνει από τους βαρβάρους, αλλά και με μια κοινή γλώσσα που εδραιώθηκε σε βάρος των ελληνικών διαλέκτων που υποχωρούν. Η δημιουργία της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας συνέβαλε στην κατάργηση των ελληνικών πόλεων, έστω και δια της υποταγής, και ταυτόχρονα διαμόρφωσε τις πολιτικές προϋποθέσεις της διάχυσης της ελληνιστικής κοινής. Η διάσπαση της αυτοκρατορίας, και η δημιουργία της ανατολικής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας διαμόρφωσε νέες συνθήκες στην πορεία του ελληνισμού και μέσα από τη διάδοση του Χριστιανισμού. Το εκχριστιανισμένο βυζαντινό κράτος αποτελεί ένα πολιτικό και πολιτισμικό χώρο μέσα στον οποίο εκδηλώθηκε η τάση μεταβολής του σε ελληνικό εθνικό κράτος (33). Το Βυζάντιο προσέφερε το χώρο για την δραστηριότητα ενός συμπεκνωμένου εδαφικά ελληνισμού που αντιστάθηκε στις επιδρομές των Αράβων και των Σλάβων, μέρος

των οποίων μάλιστα ενσωμάτωσε. Είναι ακριβώς η περίοδος εκείνη κατά την οποία ο ελληνισμός γνώρισε νέες εθνολογικές μεταλλάξεις με την ενσωμάτωση διαφόρων φύλων στο κορμό του «που σφιχτοδένονται σε μια πολιτική, οικονομική και πολιτιστική ενότητα και δημιουργούν έναν ενιαίο λαό ανθρωπολογικά μα που βασικό του στοιχείο... είναι ο Ελληνισμός» (35-36). Ωστόσο, η ίδια περίοδος χαρακτηρίστηκε και από αντίρροπες εξελίξεις που εξασθένησαν την ελληνική ιδέα, η οποία υποχώρησε αισθητά μπροστά στον Χριστιανισμό και την αυτοκρατορική ιδέα. Η αντιπαλότητα του Χριστιανισμού με την ειδωλολατρία και την αρχαία φιλοσοφία τελικά δίχασε την ίδια την ελληνική συνείδηση και εξασθένησε το αίσθημα της ιστορικής συνέχειας του Ελληνισμού, οδηγώντας τον σε μια μορφή αλλοτρίωσης. Ο διχασμός αυτός συντονίστηκε με ένα κοινωνικό διχασμό, καθώς η αριστοκρατία και ο κλήρος μονοπώλησαν την εξουσία και τη παιδεία, που καθίσταται απρόσιτη στο λαό, την ίδια στιγμή που η γλώσσα των αρχουσών τάξεων απομακρύνθηκε όλο και περισσότερο από την ελληνική κοινή, η οποία παρέμεινε κυρίως κτήμα του λαού. Η ανάπτυξη της ελληνικής εθνικής ιδέας θα προκύψει εκ νέου κατά τον 12ο αιώνα μέσα από καινούργιες συνθήκες που χαρακτήρισαν εκείνη τη φάση της βυζαντινής ιστορίας. Οι τουρκικές εισβολές στην Ανατολή και η αντιπαλότητα με τη Δύση μέσα από το Σχίσμα, τον εμπορικό ανταγωνισμό και, τέλος, την κατάκτηση της Πόλης από τους Φράγκους, διαμόρφωσαν ένα νέο πλαίσιο μέσα στο οποίο αναδείχθηκε ξανά η ελληνική ιδέα. Μέσα σε αυτό πλαίσιο ο «Βυζαντινός» επανασυνδέθηκε με το ιστορικό του παρελθόν και άρχισε να συμβιβάζει την χριστιανική πίστη με την ελληνική κληρονομιά, ενώ τα διαφορετικά κράτη που δημιουργήθηκαν μετά τη πτώση της Πόλης παίρνουν, παρά τις φιλονικίες τους, το χαρακτήρα εθνικών κρατών (70).

Η οθωμανική κατάκτηση αποτέλεσε ένα νέο ορόσημο. Τη στιγμή που ο Ελληνισμός επανασυνδέθηκε με την ελληνική κληρονομιά του το έθνος υποδουλώθηκε στους Οθωμανούς. Η Οθωμανική περίοδος υπήρξε κατά το Σβορώνο μια περίοδος εξίσου αντιφατική στο βαθμό που οι νέοι δυνάστες προσέφεραν δυνατότητες ανέλιξης στις κυρίαρχες ομάδες του Ελληνισμού με αποτέλεσμα αυτές να αποκτήσουν μια συνείδηση αντιφατική. Η Εκκλησία συνέβαλε στην επιβίωση του Ελληνισμού αποτρέποντας τον εξισλαμισμό του, όμως η ηγετική της θέση επέφερε στο προσκήνιο τη χριστιανική ιδέα ως κύριο δεσμό των υποδούλων, αναστέλλοντας την ανασύνδεση με την ελληνική παράδοση και απομακρύνοντας τον Ελληνισμό από την ευρωπαϊκή σκέψη. Οι Φαναριώτες αλλά και οι πρόκριτοι, όντας εκπρόσωποι του έθνους και μέρος της οθωμανικής διοίκησης, λειτούργησαν αρνητικά στην διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης στο βαθμό που την υπέταξαν στην ταξική τους συνεί-